

uitkomsten van receptieonderzoek. De verschuivingen in waardering en connotaties van het Wilhelmus worden door hem zichtbaar en verklaarbaar gemaakt. Iedere generatie vond, al naar gelang de omstandigheden wisselden, in de tekst en melodie van het lied iets van waarde. Sommigen werden het meest aangesproken door die strofen van het Wilhelmus die betrekking hebben op het geloof of het nationale gevoel; anderen concentreerden zich op de krijgshaftige elementen in het geuzenlied. Duidelijk is dat niet alleen de smaak van een publiek, maar ook initiatieven van individuen bepalend zijn geweest voor de overlevingskansen van het Wilhelmus. Het historische lied, verbonden met één bepaalde gebeurtenis in het verleden, heeft de tand des tijds kunnen doorstaan dankzij bijvoorbeeld de reeds genoemde componist E. Kremser.

In *Wilhelmus von Nassauen* is niet alleen Nehlsens buitengewoon goed gedocumenteerde en uitgebreid verslag van de receptie van het Wilhelmus in Duitsland te vinden. En passant geeft hij tevens een aantal opmerkingen over bijvoorbeeld de nog steeds niet opgeloste vraag wie de auteur van het geuzenlied geweest kan zijn. Terecht constateert hij dat zonder nieuwe bewijzen daarover niets definitiefs te zeggen valt.

Er is dus veel te lezen in *Wilhelmus von Nassauen*. Nehlsen leverde met deze studie een boeiende en uiterst waardevolle bijdrage aan het onderzoek naar het Wilhelmus, dat, te zien aan het recente overzicht van A. Maljaars en S. J. Lens, *Het Wilhelmus: een bibliografie* ('s-Gravenhage, 1993), nog steeds intrigeert.

Els Stronks

P. Reinders, e. a., *Koffie in Nederland. Vier eeuwen cultuurgeschiedenis* (Zutphen: Walburg pers, Delft: Gemeente musea Delft, 1994, 223 blz., ISBN 90 6011 877 4).

In dit boek, dat is verschenen ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in drie musea te Delft, wordt vanuit een cultuurhistorische benadering in elf chronologisch-thematisch geordende hoofdstukken de geschiedenis van de koffie in Nederland behandeld. De productie van, de handel in en het gebruik van koffie door de eeuwen heen komen aan de orde.

Uit het boek blijkt dat de ontwikkeling van koffie tot volksdrank nummer één weliswaar een langdurig proces was, maar eenmaal op gang, niet was te stuiten. Aandacht wordt besteed aan de rol van de VOC, die aanvankelijk niet was geïnteresseerd in koffie als handelsprodukt. Doch dit veranderde in het begin van de achttiende eeuw, toen zij zich ook met de productie van koffie ging bezighouden. Dit had tot gevolg dat de Republiek tot 1750, de hegemonie had in de koffiehandel. Op de thuismarkt droegen de koffiehuisen, die hier sedert 1650 verschenen, bij aan de inburgering van het koffiegebruik. In het midden van de zeventiende eeuw beschikte driekwart van de gewone burgers over koffie- en theegoed en daarmee was koffie niet langer een statussymbool. Sedertdien was koffie niet meer uit het dagelijks leven weg te denken. Weliswaar bepaalden allerlei (internationale) ontwikkelingen de omvang van de koffiehandel en -productie; zo lezen we dat oorlog en verval aan het einde van de achttiende eeuw een einde maakten aan de bloei van de Surinaamse koffiecultuur en met de introductie van het cultuurstelsel in Nederlands-Indië in 1830 Amsterdam weer korte tijd het centrum van de wereld koffiehandel werd; doch op de vaste plaats van koffie in het consumptiegedrag hadden deze ontwikkelingen in feite geen invloed. Thuis en in gelegenheden buitenshuis dronken de Nederlanders trouw hun kopjes koffie. In de twintigste eeuw lagen de ontwikkelingen met name op het terrein van industrialisatie en de opkomst van de grote koffiebranderijen. Uitgebreid wordt stilgestaan bij

hun activiteiten en het gebruik dat zij van reclame maakten om de consument aan zich te binden of bij de concurrent weg te kapen.

Hoewel het boek geen catalogus is, is het door de brede opzet als het ware een overzichtstentoonstelling op zich. Het is goed gedocumenteerd met noten per hoofdstuk en een uitgebreide literatuurlijst. De vele interessante feiten en anekdotes dragen ertoe bij dat het zeer leesbaar en toegankelijk is. Aangezien een kwart van het boek aan keramisch koffiegerei is besteed, waarbij het porselein dat door de VOC vanuit China en Japan werd ingevoerd en verschillende Nederlandse (porselein)fabrieken de revue passeren, komen met name liefhebbers van keramiek ruimschoots aan hun trekken. Door de vooral beschrijvende aard van de hoofdstukken zijn echte diepgang en analyses echter achterwege gebleven. In de inleiding wordt gesteld dat de geschiedenis van de koffie in Nederland een braakliggend terrein is en dat de bestaande literatuur fouten en misverstanden bevatten en dat daarom bij de opstelling van het boek is uitgegaan van primaire bronnen, doch de vragen die dit bij de lezer oproept, worden niet beantwoord. Weliswaar heeft primair bronnenonderzoek, bijvoorbeeld onderzoek van boedelinventarissen, veel wetenswaardigheden opgeleverd, die in de verschillende hoofdstukken zijn verwerkt, bijvoorbeeld de geschiedenis van bepaalde koffiehuisen en het gebruik van koffie in brede lagen van de bevolking, doch in hoeverre deze informatie nieuwe inzichten biedt, wordt niet duidelijk. Hierdoor ontstaat bij de lezer de indruk niet veel nieuws te lezen. Dit doet er echter niet aan af dat het boek veel leesgenot verschaft en een breed publiek zal aanspreken.

Simone Wijna

MIDDELEEUWEN

M. Boone, *La draperie ancienne des Pays-Bas. Débouchés et stratégies de survie (14e-16e siècles). Drapery production in the late medieval Low Countries. Markets and strategies for survival(14th-16th centuries)* (Leuven-Apeldoorn: Garant, 1993, 267 blz., ISBN 90 5350239 4).

Bij de behandeling van de draperie in de Nederlanden tijdens de late middeleeuwen en de beginfase van de nieuwe tijd blijft men nog steeds schatplichtig aan het magistrale schema, eertijds ontworpen door de legendarische Henri Pirenne. Hij stelde dat de economische en sociale geschiedenis van de Nederlanden beslist sedert de dertiende eeuw beheerst werd door de steden in Vlaanderen, Brabant, Luik en Holland, waarvan de productie van fijn luxe-laken, gemaakt van de beste Engelse wol, de Europese markten veroverde. Deze industrie en de internationale handel eraan verbonden werden gedirigeerd door vroeg-kapitalistische koopliedememers, die tegelijk een stevig stedelijk netwerk, een infrastructuur van jaarmarkten en een actieve internationale handel in het leven riepen. Binnen deze parameters vond een krachtige bevolkingsgroei plaats tot omstreeks 1300, waarna de moeilijkheden opdoken. De specialisatie in een produkt van hoge kwaliteit was ongetwijfeld een voordeel, doch een dergelijk produkt was afgestemd op een dunne maatschappelijke bovenlaag en hing af van handelsroutes, blootgesteld aan oorlogen en onderbrekingen van de grondstof fentoevoer, met name de kostbare Engelse wol. Verergerd door hongersnood en door de 'zwarte dood' leidden deze factoren na 1300 tot een algemene recessie.

Dit dramatisch scenario van Henri Pirenne was bij uitstek op het lijf geschreven van de grote